

Filológiánk tegnap és ma*

Legelsősorban is meg kell magyaráznom előadásom címét. Amikor a megtisztelő felkérést megkaptam, tudatosult bennem, hogy nehéz feladatra vállalkoztam. Szűkebb kutatási területem ugyanis a szlavisztika, és szláv nyelveken bizony kevesen értenek, úgy kell tehát megkísérelnem az előadás megformálását, hogy példáimmal ne terheljem meg túlságosan hallgatóimat, mondanivalóm azonban szándékomnak megfelelően jusson kifejezésre, és maradéktalanul szolgálja a bemutatni kívánt nyelvi jelenségek megértését. De térjünk vissza a címhez.

A filológiának mint hagyományosan tág, nyelv- és irodalomtudományt is átfogni igyekvő kutatási területnek a meghatározása nehéz, sőt talán megoldhatatlan feladat. A fogalom legalább megközelítőleges definiálásáról mégsem mondvale, kíváncsiságból fellapoztam két régi szótárunkat, Szenci Molnár Albertét és Pápai Páriz Ferencét. A következő értelmezéseket találtam: a *philologia* mindkettőnkéknél 'az ékesen szólás szeretés'-ét, a *philologus* pedig 'ékesen szólás szeretőt, ékesen szólás tanuló'-t jelent. Finály 19. század második feléből származó szótárában 'átalán tudományos tanulmányozás, irodalommal foglalkozás' az alapjelentés, amelyhez „újkoriaknál” megjelöléssel 'régí írók tanulmányozása és magyarázása, nyelvtudomány, nyelvészet' értelmezés járul. Johann Christian Heyse számtalan kiadást megért idegenszó-szótárában, amely a német purizmus egyik kései terméke, 'a nyelv szeretete, nyelv- és ókorkutatás, nyelvtudomány, különösen az ógörög és római nyelv, irodalom és történelem tanulmányozása' meghatározás áll. Érdekesen közelíti meg a kérdést Wilamowitz-Moellendorf, aki filológiatörténeti kézikönyvének bevezetőjében a következő megállapításra jut: „A filológiá(hoz), még mindig [írja 1927-ben!] a klasszikus jelentést társítjuk, noha az már az ebben a megjelölésben ezt rangot nem igényli”, majd emelkedett hangnemben így folytatja: „A filológia feladata, hogy a múltat, a költők dalait, a filozófusok és törvényhozók gondolatait, az Isten házának szentségét, a hívők és hitetlenek érzelmeit, a piacok és kikötők nyüzsgését és benne az emberek munkáját és játékát a tudomány erejével életre keltse.” A filológiának ez az egészen tág értelmezése, azaz jelentésének mind horizontális, mind vertikális irányú kiterjesztése jellemző a szlavisztika atyjának tartott Vatroslav Jagić felfogására is, aki az általa alapított *Archiv für slavische Philologie* első kötetének az új folyóiratot bemutató Ankündigung-

* Elhangzott a Gólyavári Esték akadémikusi előadás sorozata keretében 2010. április 22-én.

jában így ír: „A filológiát én széles körűen értelmezem, így az Archiv (a folyóirat) tárgyát nem csupán a nyelvek, noha teljes joggal foglalnak el központi helyet, hanem a nyelvi és irodalmi emlékek, a népszellem termékei és a szlávtság múltja fogja képezni.”

A nemrégiben megjelent, *A nyelvészetről – egyes szám, 1. személyben* című kötetben közölt „vallomásomról” a recenzens a filológiát előbb a nyelvészetnél tágabb kutatási területnek tartva, majd vele azonosítva a következőket írja: „A nyelvészet hagyományosan filológiai diszciplína, sőt maga a filológia. Szövegekkel foglalkozik, a szövegeket gondolja, azok pontos értelmezésére törekszik és így tovább. A 20. század közepének nyelvészetében óriási a feszültség a filológia mindenhatóságának megkérdőjelezése és a nyelvészet filológián túli kiterjedése között”, majd az én megnyilatkozásomra térve így folytatja: „Ny. I. vállalja a filológia védelmezőjének szerepét. Jól látja, hogy a filológiából a nyelvészet hangsúlya eltolódik a kötőjeles nyelvészetek (pszicho-, szocio-, neuro-, gyermeknyelvészet) felé. Nagy kérdés, hogy megmarad-e akkor még a filológia.”

Ahhoz, hogy előadásom témájául a filológiát válasszam, a felvillantott, de a kérdés bonyolultságát így is érzékeltető megközelítésekén kívül két korábbi személyes élményem is hozzájárult. Újból kezembe került egy különnyomat, amelyet tisztelt idősebb barátom, Radoslav Katičić professzor így dedikált: Dragom Ištvanu, uz filološke razgovore (Kedves Istvánnak, filológiai beszélgetések alkalmából). A másik jóval korábbi, egy több mint harmincéves beszélgetés, amelyet hajdani tanárom, majd tanítóm és végül atyai barátom, Hadrovics László professzor úr folytatott velem egy újvidéki konferencia szünetében, kitűnő ebéd mellett, a péterváradi erőd egy részéből kialakított patinás vendéglőben. Általában tudományos kutatásról, filológiai munkáról, eredményekről, nagy nevekről volt szó, amikor is professzorom – részemről csodálkozással kísérve – őszinte nosztalgiával jegyezte meg: „Tudod, fiam, ők voltak az igazi nagyok, Brugmann, Delbrück, Leskien, Jagić... mi a nyomukba sem léphetünk!” Nagyon különösnek tartottam ezt a megnyilatkozást, de ma már értem. Sugárzott belőle a filológia szeretete és a tudomány iránti alázat, amely – fájdalom – ma sokakból hiányzik. Ezért is jelöltem meg címül „filológiánk”-at, hogy valami módon kifejezzem érzelmi viszonyomat is a tudományhoz, hogy tudniillik a magaménak érzem, anélkül, hogy ki kívánnám sajtóztatni, s egyúttal utaljak a „tegnap”-ra is, amelyen nagy elődök munkásságát értem.

Így tehát a filológiát magam is széles körűen értelmezem, nem választva szét mereven a nyelv- és az irodalomtudományt, de előtérbe helyezve, sőt minden kutatáshoz nélkülözhetetlennek tartva a szavak értelmezését és a szöveget. A kutatások az idő folyamán természetesen fokozatosan terjedtek ki a klasszikus nyelvek körén túlra, de a korábbi kutatás megbízható alapjaira épültek. Gondolhatunk itt a történeti-összehasonlító nyelvészetre, az újgrammatikusokra, vagy a 20. században kibontakozó irányzatokra is. Ez a természetes fejlődés idézte elő, hogy napjainkban már a „filológia” megkülönböztető jelzőket vesz maga mellé: klasszikus-filológia, neolatin, szláv stb. filológia. Sokakkal együtt azonban, a legújabb irányzatok eredményeinek figyelembevétele és felhasználása mellett továbbra is elengedhetetlennek tartom a szövegek tanulmányozását, a szavak jelentésének,

szemléleti háttérének vagy – ahogyan Bańczerowski Janusz mondja – a bennük tükröződő nyelvi világképnek a vizsgálatát. Úgy látom tehát, az egykor csak a klaszrikus görög és római szellem tanulmányozását szolgáló diszciplína funkciója, területe és így jelentése is bővült, miközben magát a fogalmat röviden meghatározni továbbra sem lehet. Egy biztos: benne van a nyelv és az irodalom szeretete és a minél jobb, alaposabb megismerésre való törekvés, tehát a folyamatos tanulás is. Fontos azonban megjegyezni, amit már említett és idézett mesteremtől tanultam, hogy soha sem szabad olyan nyelveket kutatásunk körébe még másod- vagy harmadkézből vett, esetleg megbízhatónak is tűnő utalásokként sem bevonunk, amelyek legalább szöveget olvasni nem tudunk. Ha így járunk el, megóvjuk magunkat tévedésektől és naivságokba sem esünk. Egy példával, azt hiszem, meggyőzően illusztrálhatom ezt a megállapítást. A nyolcvanas évek elején egy belgrádi konferencián, egy egyébként alapos felkészültségű szerb kolléga (az azóta már megboldogult Milan Surdučki) az összetett szavak néhány alaki jegyéről beszélt, és idegen nyelvi példái között hivatkozott a magyar *atyamesterre* is, amelynek szerkezetét így ábrázolta: *ác-a-mešter*, jelentéséül *Zimmermannnt*, *ácsot* adott meg. Kiderült aztán, hogy ez a „vándortévedés” a horvát akadémiai nagyszótár első szerkesztőjétől ered, az európai hírű Djuro Daničićtól, akinek, úgy látszik, nem volt magyar informátora.

A szavak jelentésének, szemléleti háttérének, illetve jelentésváltozásuk folyamatának bemutatását természetesen a szónál magasabb rangú és a közlés szempontjából alapvető mondatokon és szövegen át – ezt tekintem a filológiai kutatások feladatának. Azt, hogy a kiindulópont, a legfontosabb a szó, alátámasztja a lexicográfia és a frazeológia is. Az állandósul kapcsolatok vizsgálatának alapját is a szófajok képezik. Ezen alapult Hadrovics László szerintem méltatlanul elfelejtett, funkcionális mondattana is. Az úgynevezett funkcionális vizsgálat éppen a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, és „lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni” (Hadrovics 1969: 8). Jelentésében ugyanő, most már konkretizálva módszerének alapját, így nyilatkozik: „A nyelv sok csodája közül az egyik legnagyobb a szófajok kialakulása. Ennek segítségével tudjuk a világ jelenségeit megragadni, értelmezni, velük kapcsolatban állást foglalni, rájuk reagálni” (Hadrovics 1992: 35). A következőkben egy – nézetem szerint szemléletes – példával kívánok szolgálni, mégpedig *úr* szavunk „karrierjének” bemutatásával, ez, úgy tűnik, valóban eszközül szolgál egyes társadalmi jelenségek megragadására és értelmezésére is. Tudjuk, hogy az *Úr* megszólítással eleinte csak Istent illették. Sok imádság kezdődik így: *Urunk*, hálát adunk neked, vagy: *Urunk*, kérünk téged. Később az uralkodókat és a főnemeseket szólították így, majd a szó jelentésértéke egyre devalválódott, és – amint Kertész Manó mondja – a 17. századtól tulajdonképpen két *úr* szavunk van: az egyik a pusztai udvarias megszólítás, a másik a legmagasabb társadalmi osztály tagjainak szokásjogon (is) alapuló elnevezése (Kertész M. 1993: 75). Ma is használatos a mindennapi kommunikációban: Szabad kérdenem, hány óra van, *uram?*; Leszáll, *uram*, a következő megállónál?; stb. Érdekességgként említem, hogy létezik olyan *úr* titulussal jelölt méltóságnév, amelynek eredeti jelentése az úrral

éppen ellentétes. A Szent Jánosról elnevezett lovagrend feje az úrmester. Ez a terminus nyelvünkbe a német *Herrenmeister* tükörfordításaként került. Eredeti jelentése a rend francia nyelvű jelmondatából válik világossá: *nos seigneurs les malades* 'uraink a betegek', ez utal a rend eredeti hivatására, az ispotályos tevékenységre. Az úrmester a betegek rendelkezésére álló, őket ellátó, kiszolgáló, ápoló mester, tehát szolga. Az *úr* használata elég élesen elvált egymástól a hivatalos és a magánszférában. Az előbbiben szinte kötelező volt, az utóbbiban bizonyos szabályok érvényesültek (erre mindjárt kitérünk), amelyet mind a magyar, mind a hozzánk társadalmi fejlődés tekintetében közel álló horvát nyelvhasználatban is megfigyelhetünk. Nos ebből a használatból lett volna hivatott kiszorítani az urat az *elvtárs*, nem túlságosan nagy sikerrel. Érdekes (visszatérve a magánszféra nyelvhasználatára), hogy főként a 20. század első felében (a Szekfű Gyula által neobarokknak nevezett társadalomban) az azonos társadalmi helyzetű beszélgetőpartnerek között nemcsak, hogy elmaradt az *úr*, de használata sértő is volt. Lássuk ezt egy rövidebb szövegben, amely azt is megmutatja, hogy ennek a megszólításnak az alkalmazása még bizonyos félreértéseket is eloszlatott; ilyen (ma azt mondanánk: illokúciós) erővel rendelkezett. Molnár Ferenc A farkas című vígjátékában zajlik le egy féltékeny férj és felesége között a következő párbeszéd: Kelemen (a férj): ...*én beismerem, bolond és féltékeny vagyok...* Vilma (a feleség): *Csak jobban belelovagolsz, Jenőké, ok nélkül. Amit a kocsiban csináltál nekem amiatt a Balsay miatt...* Kelemen: *Mit csináltam?... ahogy melletted ült... ahogy nézett téged... Voltam én is Balsay Pista, mielőtt megnősültem. Tudom én, mi az. Jön a férj.* Vilma: *Nézd, te gyerek. Miért állok én egyáltalán szóba Balsay úrral...* (Molnár F. 334). A vezetékneven történő említés társadalmilag azonos pozíciójú embereket illet meg; a férj részéről a beceneven nevezés némi cinkos visszaidézése az ifjonti kalandoknak, és mögötte, noha rejtetten, a gyanúsítás határozott formája is kifejezésre jut. Végül a feleség által használt *Balsay úr* megjelölésben a kívülállás mellett a harmadik személy társadalmi státuszának csökkentése, a nem egyenrangúként kezelés is benne van, minthogy e beszédaktus célja a férj gyanakvásának elosztása. (Hogy sikerrel járt-e vagy nem, arra már nem emlékszem.) Most már, szavunk jelentésárnyalatainak és használati körülményeinek, sőt használata céljának bemutatásával szinte a szociolingvisztika területére keveredtünk, de látjuk azt is, hogy szavak és szöveg nélkül ez a diszciplína sem boldogul. De hogy kicsit a frazeológia vagy legalábbis a jelentéstan területét is érintsük, vegyünk még egy példát. Herczeg Ferenc önéletírásának első kötetében, a Várhegyben örökít meg egy régi családi legendát, amely kissé mulatságosan mutatja, hogy az annak idején (a 18. század végén) talán még az őszinte udvariasság a társadalmilag magasabb (az idézett esetben legmagasabb) státuszú személy iránt átvivődött és a tiszteletadás tárgyává emelte annak háts lovát is. A családi legenda szerint II. József császár az író dédapjával lovagolt Versecről Fehértemplomba, és (innét szó szerint idézem a leírást) „mikor a Néra folyóhoz értek, a császár nyeregben ülve megittatta a lovát. Dédapa táltosa is szomjas volt, a lojalís ő azonban visszatiltotta lovát a víztől. – Miért nem itatja meg a lovát? – kérdezte a császár. Dédapa ekkor valami igen gyönyörűt mondott, amit azonban, sajnos, csak németül lehet visszaadnom. Zuerst möge der Majestät Rosz trinken, dann mag mein Gaul saufen 'Elő-

ször felséged táltosának kell innia, aztán majd szürcsölhet az én gebém is'. Itt már a stilsztika területén járunk, a szinonimákkal alkotott kifejezések egy esetét látjuk. A szó, a mögötte meghúzódó világkép az alap, ezt értelmezik és használják a beszélők helyzetüknek, céljaiknak, társadalmi szerepüknek megfelelően.

A kölcsönös nyelvi kapcsolatok is leggyorsabban a szókincsben nyilvánulnak meg. Kölcsönös átvételek tükrözik a leginkább észrevehető módon két vagy több nyelv beszélőinek egymással való szóbeli vagy írásbeli érintkezését. Mielőtt ennek a kérdésnek a tárgyalásába konkrét példák alapján belemennénk, szükséges elosztatnunk egy tévedést. A tévedés az, hogy a szókölcsonzéssel elintézettnek véljük a dolgot, noha a kölcsönös kapcsolat nyomot hagy a grammatikai rendszerben is: egy-egy szó átvétele és meghonosodása számtalan új szintaktikai kapcsolat születését is eredményezi. Korábban, a(z akkor még szerb)horvát nyelv idegen szavait vizsgáltam, felfigyeltem a ma már nemzetközileg is általánosan használt *probléma* (horvátul *problem*) szóra. Ez a mára már szemantikailag meglehetősen kiüresedett és gyakran használt főnév a horvát nagyszótárban (Rječnik JAZU) még nincs meg. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy ez a nagyszabású vállalkozás, amely szinte egy thesaurus megalkotását tűzte ki célul, 1880-ban indult, és az utolsó, 23. kötet kilencvenhat esztendővel később, 1976-ban látott napvilágot. Ennek a Dél-szláv Akadémia megalapítása után tizenkét évvel indított nagyszabású munkának első irányítója, főszerkesztője egyébként a már említett Daničić volt. Hiába, nagy emberek olykor nagyokat tévednek! (Itt az *atyamesterre* gondolok). Szavunk helye valahol a 13–14. kötet táján lenne, amelyek megjelenése a múlt század első éveire esik. Hiába keressük. A magyarban egyébként 1795 óta adatolható (TESz). Déli szomszédaink nyelvében való meggyökeresedése a múlt század húszas éveire tehető. Megjelenése azonban nem csupán egy új lexikai elemet jelentett, hanem alapjává vált sok új szókapcsolat kialakulásának is. Lássunk néhányat. Például: jelzős szerkezetek: *znanstveni, socijalni, društveni, osobni, pedagoški, egzistencijalni, materijalni, finansijski problem* – igés szerkezetek: *postaviti, zadirati u, shvatiti, riješiti, iscrpsti, leži u nečem, nalazi se u nečem* – birtokos szerkezetek: *problem egzistencije, konvencije, adaptacije, društva* stb. A magyarban ugyanezeket a kapcsolatokat fejlesztette ki. Világos, hogy bármely idegen szó szemantikai alapon, jelentése alapján „tudja meg”, hogy mely, az átvevő nyelvben már meglévő modellbe kell beilleszkednie. Így a *problem s kérdés* kialakította szintaktikai viszonyokhoz igazodott. Az alapvetően beszélést, beszéd folyamatot jelentő igék természetesen a 'beszél' jelentésű *govoriti*-hez igazodva a szlávban o + locativusszal állnak, mint például: *debatirati, diskutirati, polemizirati, hozzájuk* hasonlóan főneveik természetes helye ugyanez a szintaktikai szerkezet: *debata, diskusija, polemika* stb. Előfordul olyan eset is, hogy az egyébként közhasználatú vagy azzá vált idegen szót olyan nyelv közvetíti, amelynek az átvevő nyelvre különösen erős hatása alakult ki. Ilyen ige a horvát és szerb 'érdeklődik vmi iránt' jelentésű *interesirati-interesovati se*. Az eredeti szláv vonzat instrumentális (vö. orosz *interesovat'sja kem, čem*). A horvátban és a szerbben az erős német hatás vonzattváltást eredményezett, és a német *sich für etw. interessieren* hatására alakult ki a *za + accusativus* vonzat.

Maradjunk még mindig a szavaknál. Köztudott, hogy nyelvünkben sok szláv jövevényszó honosodott meg. Ezek mind megtalálták helyüket a magyar nyelv fo-

netikai, morfológiai és szintaktikai rendszerében, azaz ma már sajátunknak érezzük és tartjuk őket. Csaknem teljes feldolgozásukat Kniezsa István professzor úrnak köszönhetjük. Javarészüik (az átvétel korai idejét tekintve) közelebbről meg nem határozható, többségében déli szláv nyelvből vagy nyelvjárásból való. A 14–15. századtól kezdve azonban a szlávból (mint mondtuk, főként a déli szlávból) egyre kevesebb átvétellel találkozunk, annál több magyar szó kerül át viszont déli és még több északi szomszédaink nyelvébe. Többségük a magyar közigazgatásban, államigazgatásban, törvénykezésben használt kifejezés, amelyeket az írott nyelv közvetít. Lássunk belőlük most kettőt. 1570-ből adatható a horvátban a *varmeđa*. A Zrínyi–Frangepán archívumból idézünk: *u kotaru grada našega Ozlja u varmeje zagrebskoj* 'Zágráb vármegye Ozalj városnak járásában'; 19. század közepéről való szerb forrásból: *evo gospodin Žutilov bio je notaroš u varmeđi* 'itt van Žutilov úr, vármegyei jegyző' (adatok Hadrovics 1985). Az alapszó szláv: *međa* 'megye, határ' jelentésben már a Tihanyi alapítólevélben felbukkan, a *varmegye* 1504-től adatható. A szláv eredetű alapszó szolgált később *vár* szavunkkal összetélt képezve annak a nagyobb közigazgatási egységnek elnevezéséül, amely ma is létezik, noha újabb időben nagyobb, esetleg határokon is átívelő régiókról is beszélünk, és ebben a jelentésben került vissza a horvátba. Próbálkoztak a magyar összetétel fordításával is, így keletkezett a *gradska međa* féltükörszó, amely azonban nem honosodott meg. Az igazi visszavétel (Rückentlehnung) típusa a horvát *peruš*, amely a magyar *peres* átvétele, és első ízben Ivan Pergošić Tripartitum-fordításában bukkan fel a *gorni peruš*, *dolni peruš* 'felperes; alperes' kifejezésekben. A magyar szó a *perből* képzett főnév, amely elvonással alakult a *perel* igéből, ez viszont egy szláv *prěti* 'vitakozik, veszekszik' igére megy vissza. Az út tehát: *prěti* → *perel* → *per* → *peres*, utána pedig jogi szakszóként átvéve: *peruš*.

Hadrovics László *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* című munkájában közel ezer szót dolgoz fel, amelyek a történelem folyamán a szerbhorvátban használatosak voltak. Többük az államigazgatási terminológia része lett, például: *bistoš*, *eškut*, *kišbirov*, *febirov*, *fesolgabirov*, *solgabirov*, *notarijuš*; *orsag*, *tanač* stb. Érdekesek a társadalom rétegződésével kapcsolatosak, például: *gavaler*, *grof*, *herceg*, *kolduš*, *nemeš*, *pajdaš*, *čatloš*, *oprovda*, *pandur* stb. Szép számú magyar szó került a szerbhorvátba, amelyek az építkezéssel, a lakással vagy a különböző eszközökkel, szerszámokkal kapcsolatosak, azok megnevezésére szolgáló szavak, például: *astal*, *salaš*, *soba*, *lepedov*, *moždov*, *vankuš*; *ašov*, *balta*, *čakan*, *kalapač*, és folytathatnánk a sort tovább. Egy részük a társadalmi és a történelmi körülmények megváltozása folytán kiveszett a nyelvhasználatból, például: *bistoš*, *eškut*, *solgabirov* stb., tovább él, és ma is használatos azonban a *soba*, *salaš*, *vankuš*, *ašov* és még több hozzájuk hasonló. Magam zágrábi vendégprofesszorságom utolsó éveiben végeztem viszonylag széles körű kutatást azzal a céllal, hogy legalább hozzávetőleges képet nyerjek róla, valójában hány magyar (eredetű) szó élte át a századok viharait. A kutatás eredményeit ismertettem a *Studia Slavica* 50. Évfolyamának 1–2. kötetében. Most csak röviden: a mai horvát köznyelvben megközelítőleg 70–80 magyar szó él, nemcsak a passzív értés szintjén, de (a legtöbbször ugyan csak alkalmi) aktív használatban is. Soroljunk fel belőlük egy párat: *cikla*, *čipela*, *čipke*, *gazda*, *gulaš*, *kartaš*, *lan(a)c*, *palačinka*, *roštilj*, *salaš*, *šator*, *toranj*;

a ritkábbak közül, inkább csak a passzív szókinszben: *barsun, bunda, karika, kočije, kip, bitanga, beteg, betežan, šogor, vašar* stb. Valamennyiük használata vagy megértése a beszélt nyelvre korlátozódik. Van közöttük kifejezetten magyar specialitást jelentő szó: *gulaš, palačinke*, de akad régi, 17–18. századi gyökerű is, mint *beteg, kip, kočije* és még néhány hasonló. A magyar szavak történetének becses forrásai elsősorban a régi szótárak. Közülük talán a legjelentősebb Andrija Jambrešić *Lexicon latinuma 1732-ből*. Ez egy négynyelvű latin–horvát–német–magyar szótár. Forrása – a magyar jelentéseket illetően – elsődlegesen Pápai Páriz Ferenc szótára, de bizonyítható, hogy a szerző maga is jól tudott magyarul. Korábban e szótár magyar anyagával magam is foglalkoztam. A fő forrást (a latin corpust) illetően Éder Zoltán jutott arra a megállapításra, hogy az nem más, mint Adamus Fridericus Kirsch *Abvndatissimum Cornvcoptiae linguae latinae et germanicae selectum* című, a 18. században több kiadást is megért szótára. A magyar szavakkal kapcsolatban felhívja a figyelmet Szenci Molnár Albert szótárára is. Kilencszáz szócikk feldolgozásával Éder Zoltán arra az eredményre jutott, hogy Jambrešić szótárát „szótáriródmunk mostohagyermekének” minősítette, hangsúlyozva, hogy ez a munka több magyar szó és kifejezés első előfordulási helye is, például: *szalonka, névkönyv*, vagy olyanoké, mint *Fráter Lajkus – papi rend nélkül-való szerzetes, Librarius – könyvesbolt, Nationalis – Nemzetségi; Tsak a maga nemzetségével tartó, Muccinium – Orr törő kendő, Laryngotomia – Torok metszés* stb. A régi horvát szótárak közül még főként kettő, Ivan Belostenec 1730-as és korábról Juraj Habledić 1670-es *Dictionariuma* szolgál a magyar szavak kutatásának fontos forrásául.

Az államigazgatás és a jog hajdani magyar kölcsönszavai kivesztek a nyelvből, helyüket a 19. század elején kezdődő nyelvújítás alkotta új kifejezések, legnagyobb részben tükörszavak foglalták el. A magyar nyelvi hatás azonban megmaradt, sőt fel is erősödött a (javarészt) Magyarországon élő kisebbségek nyelvében. Meggyőzően tanúsítják ezt a legfrissebb Mura menti horvát tájszótáron kívül a magyarországi németiség különböző helyi nyelvjárásaiban előforduló magyar szavak. A Mura menti horvát nyelvjárásban (is) a nyelvi kölcsönhatás legkülönbözőbb jelenségeivel találkozunk, így nem csupán szavak és kifejezések átvételével, hanem képzők adaptálásával is. Itt már a nyelvjáráskutatás területére vezetnek át a szavak, és jut újabb kutatási területhez a filológia. Ami legelsősorban szembetűnik, az, hogy a leghétköznapibb tárgyak, intézmények, cselekvések megnevezéseit is a magyarból kölcsönzik. Korábban az effajta átvételeket luxusjövevényszavaknak mondták. A régi magyarba átkerült a szláv *takács*, holott megvolt a *szövő*; a *kovács*, holott megvolt a *verő*, a *rend*, holott megvolt a *szer*. Lehetséges, hogy több szláv nemzetiségű takács vagy kovács volt, mint magyar, ezért egyszerűbbnek tűnhetett átvenni a szót. A magyarországi horvát (nem csak horvát!) nemzetiségek esetében pedig nyilvánvalóan intenzív többségi nyelvi hatásról van szó, hiszen nemcsak mondják, hogy *óvoda*, vagy: a gyerek *óvodába* jár, az unokám már *óvodás* stb., hanem kiírva is ezt látják. Ez lehet a fő ok. Ehhez járul számos esetben a magyar kifejezés rövidegsége. Az óvodát például a horvát a német *Kindergarten* utánzásával alkotott *dječji vrtić* 'tkp. gyermekkert' (vö. orosz *d'etskij sad* is) szerkezettel fejezi ki, ez nem csupán hosszabb és körülményesebb, mint a magyar, hanem képzés és ragozás szempontjából is problémát okoz. Egyszerűbb

óvodást mondani, mint *polaznik dječjeg vrtićát* ('az óvoda látogatója'). ehhez járul még, hogy a magyar szó horvátba való beilleszkedésének semmi alaktani akadály nincs, sőt még az óvoda kislányt is meg lehet nevezni: *ovudašica*. A másik ok, amely az idegen (esetünkben magyar) szavak átvételéhez vezet, ha az illető kölcsönszóval jelölt fogalom az átvevő nagyobb (anyanyelvi) közösség nyelvében nincs meg. Déli szomszédainknál nem került sor erőszakos kollektivizálásra, ezért a *termelőszövetkezet* jelentéstartalmának visszaadása lehetetlen. Volt ugyan kissé erőltetett megfelelője: *zadruga*, amely régi szó, és közösséget, valamint nagycsaládot is jelent. De még érdekesebb a mindössze néhány évtizedre visszamenő leleményes összerántás, a *maszek* vagy a belőle képzett *maszekol* visszaadhatatlansága. A Mura menti nyelvjárásban megtaláljuk a *masekerati* igét, amelyet az anyanyelvi beszélők a következőképpen értelmeznek: *raditi poslije radnog vremena* 'munkaidőn túl dolgozik', amely semmiben nem különbözik a horvát irodalmi nyelvben használható magyarázó körülírástól: *prekovremeno raditi* 'ua.' Nincs benne egyik értelmezésben sem a magyar (?) szó hangulata és az a jelentéstartalom, amelyet az anyanyelvi beszélőktől hallott példamondat már tartalmaz: *Dojde dimu s dela, i ide masekerat. Treba su mu penezi* 'hazajon a munkából, és megymaszekolni. Kell neki a pénz.' A teljes megértetéshez itt is a közlés, a szöveg vezet. A példák sorát szívesen folytatnám tovább, de ideje áttérnünk a szövegekre és néhány olyan érdekes eset bemutatására, amelyek amellett tanúskodnak, hogy a nyelvi érintkezés, természetesen elsősorban az írott nyelvben, a hatás által érintett nyelvben tőle idegen mondatszerkesztésben is megmutatkozhat. Néhány példát látunk majd a múltból (vö. filológiánk *tegnap!*).

Verböczy István Tripartituma első ízben 1517-ben (hét évvel a mohácsi vész előtt), még a szerző életében jelent meg Bécsben. Ezt a későbbiekben számtalan kiadást megért jogkönyvet csaknem ötven évvel megjelenése után Weres Balázs fordította le magyarra. Az ő fordítása nem követi pontosan az eredetit, több részt rövidít, néhányat pedig el is hagy belőle. Érdekes viszont, hogy a magyar fordítást 1574-ben a horvát követte, amely Ivan Pergošić (Iohannes Literatus Pergossych) munkája. A fordító életének első szakaszáról vajmi keveset tudunk, a Tripartitumfordítását követő időben Varasd város jegyzője, majd vármegyei jegyző és képviselő is lett. Fordítása előszavában, amelyben munkáját Zrínyi Györgynek ajánlja, elmondja, hogy „az embereket a néma tárgyaktól az ész és az értelem különbözteti meg, hogy életükben igazi rendet tudjanak tartani, amely minden dologban tiltja a jogtalanságot, és megparancsolja a jogosságot”. Kissé tovább így folytatja: „A keresztény népek és országok a barbároktól és a pogányoktól abban különböznek, hogy a jognak olyan fundamentomát alkották meg, amely szerint minden veszekeedés, főképp a birtok és a vagyon körül igazságosan ítéltethetik meg.” „A szlávok és a horvátok – folytatja – a magyarokétól csak kis dolgokban eltérő joggal rendelkeznek. Lehet, hogy ezeket a törvényeket nem a magyarok gondolták ki, hanem azok Franciaországból erednek, s Nagy Károly hozta őket, de annak előtte és annak utána is a magyar királyok alkalmazták, itt-ott meg is toldották.” Így tehát szükségesnek látja Verböczy István könyvét horvátra fordítani, és a fordításhoz „néhány helyen” Weres Balázs magyar szövegét is felhasználta. A Pergošić fordításról tudnunk kell, hogy ez az első kaj nyelvjárásban nyomtatásban megjelent könyv.

A horvát fordítást most két szempontból nézzük meg. Az első a tágabb és szűkebb értelemben vett terminológia. Csak ízelítőként sorolunk fel néhány magyar szót és kifejezést: *banta* 'injuria', *bantovanje* 'impetito', *bantuvanik* 'impetitor (actor)', *biršag* 'poena', *biršački list* 'literae judiciales', *valovati* 'fateri, testimonium perhibere', *valovanje* 'fassio, confessio' *vidjek* 'provincia, regio, patria', *peruš* 'litigans seu causans', *foljaš* 'törvényfolyás, törvény szerinti folyás; processus judicarius' stb. Példaként egy rövid részlet az első rész 57. paragrafusából:

Pravdeni se *bantovniki* oni razmeju
koteri nekoga imjenia pravdenim
zakonom ušću, i nie oni koteri
kakovo imjenie silum zauzemlju
i z silum rukum hode.

Törvényes támadók neve alatt
pedig a pörlekedőket és törvényes
úton keresőket kell gondolni és
érteni, nem pedig az erőszakos
foglalókat és a hatalmasul
eljárókat.

A magyar fordítás 1894-es hasonmás kiadásából való, alsó-csernátoni Csiky Kálmán munkája. A Weres Balázs fordításával való egybevetés munkájának jelentős részét a Karel Kadlec gondozta 1909-ből való belgrádi kiadásban, Jiri Polívka nyelvi magyarázataival megtaláljuk, úgy látom azonban, hogy a két szöveget még egyszer tüzetesen egybe kellene vetni.

A terminusok után a latin szerkezetek horvát megfelelőit mutatom be röviden. Első példám a Prológus 14. titulusából való, amely a jó és igazságos bíróról szól.

To se pristoji g dobromu sudcu, da
vsa ona s koterih od njega prave
pravde potrebuju, hrlo v sebe pre-
meče, i pravo opita, i nie dužen
nagel biti v vun poviedanji šenten-
cie, jer ako ie nagel **tako ga ne –
pravdenoga štimaju biti.**

Ad judicem autem praecipue
spectat, mature singula discutere;
nec debet esse in ferenda sententia
praeceps, aut subitus esse, alio-
quin **voluntas ejus praecipitata,
noverca justitiae dicitur.**

Attól eltekintve, hogy a horvát fordítás egyszerűsít, és „az igazság mostoha anyja” helyett egyszerűen csak „igazságtalan”-t mond, a vastagon szedett rész (szó szerint: „így őt igazságtalannak lenni gondolják”), a *štimaju* 'gondolják' igétől függő kettős accusativus, a latin *dicitur*tól függő kettős nominativus pontos mása. Az ilyen szerkezet a szlávban nem szokásos, közvetlen idegen, hatást mutat. Hasonló jelenséget látunk az első rész 7. titulusában:

oni **ne štimaju pravi plemeniti
ljudje biti**

(Item illi, qui ex nobili duntaxat
matre, et rustico patre sunt pro-
pagati) **veri nobiles non dicuntur.**

Weres Balázsnál:
(de viszontag, az az nemes anyától
valók) **nem mondatnak nemesnek
az nemtelen atyától.**

Többek között érdekes a latin 'mond', amelyet Weres Balázs híven ad vissza, Pergošić pedig konzekvensen 'gondol'-lal helyettesít, de ebben most ne mélyedjünk el.

Hasonlóan vitathatatlanul latin mintára keletkezett szerkezetek sokszor fordulnak elő evangéliumos könyvekben. Az 1732. évi Horvaczko Evangyelye, amelynek magyar és kaj-horvát mintáit, illetve párhuzamos szövegeit annak idején feldolgoztam, érdekes példákkal szolgál a latin ablativus absolutus instrumentalis absoltussal való visszaadására. Például: Lk 16:5: *zazvanimi sih dužnikih reče prvomu – convocatis... singulis debitoribus domini sui – tada dozva redom dužnike svoga gospodara te prvoga zapita – azután egyenként magához hívatta urának valamennyi adósát*; Ján 20: 26: *dojde Ježuš zaprtimi vrati – venit Jesus januis clausis – dok su vrata bila zatvorena, dođe Isus – bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus*; és lehetne még több példát felhozni.

Szövegek segítenek az átadó- vagy forrásnyelv meghatározásában is. A horvát nyelvújítás magyar mintáival foglalkozva több, addig német eredetű vagy közvetítésűnek vélt szóról szövegek alapján bebizonyosodott, hogy tulajdonképpen magyar hatásról van szó. Az 1868. horvát törvénykönyvben fordul elő a *mjesto dati* kifejezés, amelynek mintája minden kétséget kizáróan a magyar *helyt ad: ha a bíróság a kérelemnek helyt adott – ako je su molbi mjesto dao...* A párhuzamos német szövegben *in Betracht ziehen* szerepel. Érdekes ugyanebből a szempontból a horvát (ma újból használatos) *čas(t)nik* 'katonatiszt' szó. A katonai terminológiában számtalan összetételben is előfordul, például: *nadžastnik (Oberoffizier), častnik-živežar (Proviant-Offizier), častnik od generalštaba (Ordonnanz-offizier)* stb. Ha a német nyelvű szolgálati szabályzatban *Offizier*, a magyarban *tiszt* és a horvátban *častnik* szerepel, akkor a magyar minta kétségtelen. Más kérdés, hogy *tiszt* szavunk szláv eredetű, de ennek kifejtésébe most nem bocsátkozhatunk. Nem állhatom meg azonban, hogy még egy érdekes tükrőszóról ne beszéljek. Ugyancsak a szolgálati szabályzatokban jönnek elő természetesen a rendfokozatok nevei. A legalacsonyabb fokozat neve: *örvezető*, ennek megfelelője a német nyelvű szabályzatban: *der Gefreite*, a horvátban *razvodnik*. Itt a magyar minta bizonyosságát a magyar terminus szabad fordítása mellett a szemléleti háttér (nyelvi világkép) igazolja. A német szó a 16. század óta szerepel katonai terminusként. Alapszava a *freien, frei machen* 'megszabadít, szabaddá tesz'. Így az *örvezető (der Gefreite)* szótári értelmezésben: 'der vom Schildwachstehen befreite Soldat'. Az alapképzet tehát, hogy e fokozat viselőjének valamit **nem kell megtennie**, szemben a magyar szóéval, amelyben éppen egy **teendő** van rögzítve, nevezetesen, hogy vezetnie kell az őrséget.

Az is nyilvánvaló, hogy új szavak és kifejezések alkotásához segítséget nyújtanak a szövegek, a szavak alkotásában döntő szerepet nyert világkép. Beszéd példája a horvát 'távirat' jelentésű *brzojav*. A szó két elemből áll: *brz(o)* 'gyors' és *jav* (tkp. igető; 'jelentés'). A Telegramm, illetve a francia *dépêche* kiküszöbölésre a német purista szótárak többek között *Eilbriefet* és *Drahtmeldungot* javasolnak. Nos ez olyan furcsa eset, amikor minden bizonnyal két minta alapján keletkezett tükrőszóról beszélhetünk. A *brzo* alakban feltehetően a magyar *sürgöny* rejtőzik, a *javban* pedig (amely a *javiti* 'jelent' igéből elvonással, zéró suffixummal alkotott főnév) a *Drahtmeldung* második tagja van meg. Ritka eset az ilyen, de nem

elképzelhetetlen, sőt szinte biztos, hogy a szó szerencsés megalkotója anyanyelve mellett jól tudott németül és magyarul is. A kifejezni kívánt fogalom nyelvi képét két idegen nyelvben kifejeződő képéből formálta meg, és ezt a beszélők egész közössége elfogadta (vö. Nyomárkay I. 1989). Talán érdemes volna – egyebek mellett – a közép-európai nyelvújításokat ilyen szempontból is megvizsgálni. Nem jártak messze ettől a gondolattól a Juridisch-politische Terminologie, az első olyan „műszótár” szerkesztői, amely az Osztrák–Magyar Monarchia szláv nemzetiségei számára készült, amikor hangsúlyozták, sőt követelményként is megfogalmazták az új szakkifejezések iránti igényüket, hogy tudniillik lehetőség szerint közös szláv gyökökből kíséreljenek meg a különböző szláv (akkor még azt mondták: dialektusok) számára közérthető kifejezéseket alkotni.

Kultúránk tudatos művelői is felfigyeltek a kölcsönhatásokra, azok tudatos ápolásának szükségességét mutatja a Tudományos Gyűjtemény 1817. Évfolyamának XII. kötetében közölt tanulmány is, amelyben ezt olvassuk: „Nem árt a’ szóknak szorosabb megvizsgálása, megítélése, sőt elősegíti a’ nyelvnek tisztább gyümölszözését, – ’s hol toll szolgál fegyver gyanánt, ott tsak tenta folyik, nem vér, könnyen befór az egymáson ejtett seb, és vigyázóbakká teszi a’ bajnokokat’.

Filológiánk tegnap – és ma. Hogy milyen lesz holnap, az a fiatal nemzedéktől függ.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Djuro Blažeka – István Nyomárkay – Erika Rác 2009. *Rječnik pomurskih Hrvata. Mura menti horvát tájszótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Éder Zoltán 1998. Szótárirodalmunk mostohagyereke. *Magyar Nyelv* 95: 404–12.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1984. *Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 1987. Jambrešić szótárának magyar anyaga. In: *Emlékkönyv Dobossy László 70. születésnapjára.* ELTE Szláv Tanszék.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái I. *Magyar Nyelvőr* 122: 277–83.
- Nyomárkay István 1999. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II. *Magyar Nyelvőr* 123: 145–9.
- Pléh Csaba 2010. Hányféle nyelvész van? A nyelvészetről – egyes szám, 1. személyben. (Recenzió.) *Magyar Tudomány,* könyvszemle.
- U. von Wilamowitz-Moellendorff 1959. *Geschichte der Philologie.* B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig.

Nyomárkay István

ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Nyomárkay, István***Philology yesterday – and today**

The concept of philology has several definitions though obviously none of them are complete. What we wish to emphasise here is the importance of words, sentences, and texts. The former notion of ‘classical philology’ has become broader: we can now speak of Slavic, Romance, Germanic, etc. philology, too. Characteristics of world view lurking behind texts (or individual words and expressions) are exemplified in the present paper. The semantic development of Hungarian *úr* ‘gentleman’ is presented in detail, as well as a number of interesting words coined during the Croatian language reform like *razvodnik* ‘lance corporal’, *častnik* ‘officer’, and *brzobjav* ‘telegram’. Philological research is also interested in local dialects and minor (local) languages like the Croatian dialect of the Mura Region (Western Hungary) whose lexical items reflecting a Hungarian influence also reveal the speakers’ linguistic world view, e.g. *ovudaš* ‘nursery-school child’ (cf. Hung. *óvodás* ‘id.’), *masekerati* ‘work in private, have private patients/students’ (cf. Hung. *maszekol* ‘id.’). Intriguing cases of language contact can also be attested in translated texts; for instance, a Croatian translation of Werbőczy’s *Tripartitum* contains a number of outlandish syntactic structures quite unfamiliar in Croatian (or in Slavic languages in general).

Keywords: philology, text, linguistic world view, gentleman, officer, telegram